НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

ЯЦЕНКО Сергій Адамович

УДК 811.161.2’ 373.45-112+81’282

НАЗВИ ПРОДУКТІВ ХАРЧУВАННЯ, СТРАВ І НАПОЇВ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ XIV – XVII СТОЛІТЬ

Спеціальність 10.02.01 – українська мова

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Київ – 2009

Дисертація є рукописом.

Роботу виконано на кафедрі української мови Житомирського державного університету імені Івана Франка, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник – член-кореспондент НАН України,
доктор філологічних наук, професор
Німчук Василь Васильович,
завідувач відділу історії мови
Інституту української мови НАН України.

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук, професор
Білоусенко Петро Іванович,
Запорізький національний університет,
професор кафедри української мови;

кандидат філологічних наук, професор
Прискока Олег Володимирович,
Київський славістичний університет,
директор Інституту славістики та міжнародних
відносин, завідувач кафедри української філології.

Захист відбудеться «6» липня 2009 року о 16 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.173.01 Інституту української мови НАН України за адресою: 01001, м. Київ-1, вул. Грушевського, 4.

Із дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні та Інституту української мови НАН України за адресою: 01001, м. Київ-1, вул. Грушевського, 4.

Автореферат розіслано «__» червня 2009 р.
Учений секретар
спеціалізованої вченої ради,
кандидат філологічних наук В.М. Фурса

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Лексика, як відомо, належить до найдинамічніших лінгвальних систем. Са́ме лексична підсистема мови найвідчутніше реагує на суспільні процеси, оскільки в словах відбивається рівень розвитку народу. Аналіз лексики пам'яток дає змогу не тільки з'ясувати процес поповнення словникового складу мови, а й відтворити картину життя наших предків, їхню матеріальну та духовну культуру.

Дослідження з історії лексики української мови розгорнулися порівняно недавно – з другої половини XX століття, отже, мають півстолітню традицію. Варто зазначити, що студіям з історії різних тематичних груп лексики української та інших східнослов'янських мов сприяла і сприяє історико-словникова база, яка невпинно, хоч і повільно, зростає, та досить активний процес видання писемних текстів, особливо в академічній серії «Пам'ятки української мови».

Українська історична лексикологія вже має значні напрацювання – кандидатські дисертації С. Бібли, Г. Войтів, Г. Дидик-Меуш, О. Зелінської, Г. Миронової, Ю. Осінчука, Н. Пуряєвої, Н. П'яст, І. Сокола, П. Чучки та ін. Окремі тематичні групи лексики на певних хронологічних відрізках історії української мови представлено в академічній «Історії української мови (лексика)», в опублікованих монографіях А. Бурячка, В. Винника, Г. Дидик-Меуш, М. Жовтобрюха, О. Миронюк, О. Муромцевої, В. Німчука, Л. Полюги, І. Сабадоша, Л. Туровської, М. Худаша та ін., а також у статтях Л. Булаховського, Д. Гринчишина, А. Критенка, О. Купчинського, Г. Півторака, В. Прискоки, В. Русанівського, І. Чепіги та ін. Проте словниковий склад української мови досі належить до недостатньо вивчених її структурних рівнів з історичного погляду. Багато тематичних груп лексики в аспекті діахронії зовсім не досліджено.

Для цілісного опрацювання історії словникового складу української мови необхідними є попередні поглиблені студії над окремими тематичними та семантичними об'єднаннями слів у певні періоди розвитку мови.

Актуальність роботи зумовлена тим, що лексика на позначення продуктів харчування і страв української мови XIV-XVII ст. досі не була об'єктом системного вивчення, а назви напоїв староукраїнської доби на основі широкого матеріалу ще зовсім не простудійовано. Словниковий склад мови тісно пов'язаний із матеріальною культурою народу, тому дослідження його важливе не тільки в лінгвістичному, а й у загальноісторичному аспектах.

Зв'язок роботи з науковими планами, програмами, темами. Роботу виконано в межах колективної наукової теми кафедри української мови Житомирського державного університету імені Івана Франка «Синхронічне та діахронічне вивчення північноукраїнського наріччя».

Мета роботи – з'ясувати лексико-семантичні процеси в тематичній групі лексики на позначення продуктів харчування, страв та напоїв у староукраїнській мові.

Реалізація поставленої мети передбачала розв'язання таких **завдань**:

1) виявити назви продуктів харчування, страв, напоїв та похідних від них утворень у пам'ятках староукраїнської мови;
2) класифікувати виявлені номени за лексико-семантичними групами;
3) визначити основні способи й засоби номінації досліджуваних лексем, їхню мотивацію;
4) здійснити лексико-етимологічний аналіз зафіксованих найменувань;
5) розкрити структурно-морфологічні особливості виявлених назв;
6) з'ясувати співвідношення власне українських і запозичених найменувань у межах досліджуваної тематичної групи;
7) установити хронологію фіксації (наскільки можливо) та особливості жанрового використання досліджуваних номенів;
8) простежити розвиток синонімії в окремих мікрогрупах;
9) з'ясувати долю аналізованих лексем у сучасній українській літературній мові та діалектах.

Об'єктом вивчення є лексика, пов'язана зі світом рослин і тварин, використовуваних для людського харчування, а також номени на позначення витворів матеріальної культури, пов'язаних із живленням.

Предметом дослідження є назви продуктів харчування, страв та напоїв, засвідчені в пам'ятках староукраїнської мови XIV-XVII ст., їхня семантична структура, мотиви номінації й генеза.

Джерельною базою дослідження слугували опубліковані пам'ятки XIV-XVII ст., зокрема старожитні лексикони вітчизняних лінгвістів, видані впродовж останніх років тексти, які ще не були об'єктом лексикографічного опрацювання, історичні словники української мови, що містять лексику XIV-XVII ст., матеріали картотек «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.» та «Історичного словника українського язика» за ред. Є. Тимченка, які зберігаються у відділі української мови Інституту українознавства імені І. Крип'якевича НАН України (м. Львів), українські нормативні й діалектні словники.

Для порівняння використано матеріали досліджень інших слов'янських мов, передусім сусідніх – білоруської, польської й російської, що дало змогу встановити взаємовпливи та особливості формування й розвитку української лексичної системи в староукраїнський період.

Методи дослідження. Основними методами дослідження стали: а) порівняльно-історичний – для з'ясування динаміки розвитку досліджуваної групи лексики, стану її на різних хронологічних зрізах, наявності або відсутності аналізованих елементів у сучасній українській мові, зіставлення з відповідними лексемами інших слов'янських мов; б) описовий – для інвентаризації та систематизації зібраного матеріалу; в) статистичний – для встановлення відмінностей у складі досліджуваної групи лексики на різних етапах її розвитку.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що вона є першим в україністиці монографічним дослідженням тематичної групи лексики на позначення продуктів харчування та страв у староукраїнській мові. Уперше досліджено назви напоїв в українській мові XIV-XVII ст. До наукового обігу введено новий фактичний матеріал, який раніше фахівці системно не вивчали. Уточнено першу фіксацію та семантику низки досліджуваних номенів.

Теоретичне значення роботи полягає в тому, що матеріали дисертації доповнять попередні надбання українського мовознавства, можуть бути використані для подальшого розв'язання проблем історичної лексикології, розробки загальних теоретичних положень дослідження лексики в межах тематичних груп на певному хронологічному зрізі.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що їх можна використати для вивчення досліджуваної тематичної групи лексики в інші періоди розвитку української мови; під час викладання курсів «Історія української мови»; «Сучасна українська літературна мова» (розділ «Лексикологія»), «Українська діалектологія» у вищій школі; для написання синтетичних праць про лексичну систему української мови XIV-XVII ст.; для розроблення нових спецкурсів з історії української мови, а також для укладання історичного, етимологічного та інших словників української мови.

Апробація результатів дослідження. Дисертацію обговорено на спільному засіданні відділу історії української мови Інституту української мови НАН України та кафедри української мови Житомирського державного університету імені Івана Франка.

Основні результати дисертації апробовано на Міжнародній науковій конференції «Українці XVI-XVII століть крізь призму слова» (Львів, 2006), XII-й Міжнародній ономастичній конференції (Чернівці, 2007), Всеукраїнській науковій конференції «Гуцульський діалект у писемних пам'ятках та художній літературі» (Коломия, 2008), VII-му Міжнародному конгресі україністів (Київ, 2008), науково-практичному семінарі «Українська мова в часовому і просторовому вимірах» (Житомир, 2009), щорічних наукових конференціях викладачів Житомирського державного університету імені Івана Франка (Житомир, 2005-2009).

Публікації. Різні аспекти дослідження відбито в трьох одноосібних публікаціях у фахових виданнях, затверджених ВАК України.

Структура й обсяг роботи. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів із висновками до них, загальних висновків, бібліографії (275 позицій), списку використаних джерел (122 позиції) та їхніх умовних позначень, списку скорочень назв мов, наріч і діалектів, покажчика аналізованих слів і словосполучень. Повний обсяг дисертації – 242 сторінки, основного тексту – 189 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми дисертації, сформульовано мету, завдання, об'єкт, предмет і методи дослідження, визначено джерельну базу, наукову новизну роботи, окреслено її теоретичне і практичне значення, названо форми апробації одержаних результатів.

Перший розділ **«Лексика на позначення продуктів харчування, страв та напоїв як об'єкт етнологічного (етнографічного) та лінгвістичного дослідження»** складається з двох підрозділів, у яких зазначено, що назви продуктів харчування, страв та напоїв здавна були предметом історико-етнографічних та лінгвістичних досліджень. Перші етнографічні розвідки сягають середини XIX ст., однак у них лише описано окремі страви та напої. І тільки в другій половині XX ст. етнографічні студії з цієї галузі матеріальної культури почали набувати системного характеру (особливо в працях Л. Артюх).

Досліджувати номінації продуктів харчування, страв та напоїв лінгвісти почали недавно. Найперше їх розглянуто в академічній «Історії української мови (лексика)» (1983). Щоправда, не в усі виділені періоди цю групу лексики вивчено однаковою мірою.

Найповніше за пам'ятками досліджено кулінарну лексику давньої руськоукраїнської мови в кандидатській дисертації В. Невойт. У дисертаційній монографії З. Козирєвої староукраїнська лексика на позначення продуктів харчування та страв опрацьована лише частково, оскільки авторка, прагнучи з'ясувати історію цих номенів від найдавніших часів до сучасного стану, тільки побіжно звернула увагу на період XIV-XVII ст. О. Крижко зазначену тематичну групу лексики дослідила тільки на основі трьох козацьких літописів кінця XVII – початку XVIII ст., що не забезпечило належної повноти матеріалу. Історію напоїв в українській мові XIV-XVII ст. ще ніхто системно не вивчав.

Предметом лінгвістичного дослідження були назви окремих продуктів харчування та страв, що відображено в низці наукових і науково-популярних статей, зокрема в працях В. Німчука, В. Горобця, В. Карпової, Н. Осташ, І. Ощипко, О. Перлюка, А. Поповського, В. Супруненка. І. Чепіги та ін.

Свій внесок у розвиток східнослов'янської історичної лексикології, у дослідження побутової лексики, зокрема назв продуктів харчування, страв і напоїв, зробили російські лінгвісти Л. Балаханова, А. Брагіна, В. Богова, О. Борхвальд, Е. Етерлей, Г. Лукіна, І. Лутовінова, А. Львов, П. Мальцева, Н. Полякова, О. Трубачов П. Черних та ін., білоруські мовознавці О. Булика, В. Мартинов та ін.

Останнім часом лінгвісти активізували роботу в аспекті синхронічного дослідження лексики аналізованої тематичної групи в окремих українських говорах. Першою спробою ґрунтовного опрацювання діалектної лексики є монографія З. Ганудель (1987 р.) «Народні страви і напої (лексика українських говорів Східної Словаччини)». Дослідниця також уклала «Лінгвістичний атлас українських говорів Східної Словаччини», у якому представлено назви страв,

посуду та кухонного начиння. Предметом дисертаційної праці Е. Ґоци була лексика українських говорів Карпат, пов'язана з їжею та кухонним начинням. Є. Турчин здійснила системний опис назв їжі східнополіських говірок. Г. Мазур опрацювала обрядову кулінарну лексику, проаналізувала найменування великоднього хліба в українських говірках Карпат. Принагідно до назв хліба зверталися дослідники говорів північноукраїнського (В. Конобродська, П. Романюк), південно-східного (К. Глуховцева, І. Магрицька, В. Дроботенко) та південно-західного (М. Бігусяк) наріч. Назвам молочних продуктів та продуктів рослинного походження присвячено окремі публікації Й. Дзендзелівського. З. Бичко здійснив структурно-семантичний аналіз броматономенів (гр. всщмб, -бфпт «їжа») та помономенів (гр. рпфьн «пиття, напій») наддністрянського говору. Окремим предметом дослідження в українському мовознавстві стали назви картоплі та страв із неї (праці Я. Закревської, А. Майбороди, М. Тимченко). Поліські найменування страв, напоїв та продуктів харчування представлено в працях Г. Вештор. Номінації меду як продукту харчування в українських говірках досліджували Т. Тищенко, І. Шматко.

Отже, протягом останніх десятиліть помітно активізувалася робота з вивчення лексики на позначення продуктів харчування, страв та напоїв як в етнологічному (етнографічному), так і лінгвістичному аспектах. Але броматономени і помономени в українській мові вивчені недостатньо.

У наступних розділах дисертації формування підрозділів, порядок розташування параграфів здійснено за мікротематичним принципом, тобто залежно від тематичної близькості денотатів лексичні елементи об'єднано в лексико-семантичні групи на основі родо-видових, синонімічних відношень за загальними й диференційними семантичними ознаками.

Другий розділ **«Назви продуктів харчування рослинного походження та страв із них, найменування спецій»** складається з десяти підрозділів. За основу поділу матеріалу на лексико-семантичні групи взято сучасні наукові класифікації рослин у ботаніці. У досліджуваних пам'ятках староукраїнської мови гіперноменами продуктів харчування та страв були такі: *пища* < псл. **pitja*, *страва* (*истрава*), *потрава* – (деривати псл. **traviti*), *кормъ* < псл. **kъrmъ, кормля* < псл. **kormja*, *покормъ* < псл. **pokъrmъ, hlldь* < псл. **ědь, −д−нє* < псл. **ědenьje, hства* < псл. **mstva*, *−дло* (*идло*) – запозичення із західнослов'янських мов, *вариво* < псл. **varivo*, *варъ* (*вара*) ≺ псл. **varъ*, *живность* (пор. діал. *живний* «поживний»), *годовля* (від *годовати*), *легумина* (лат. *legumen*), *веты* (пол. *wety*).

Загальне значення продуктів харчування в досліджуваній групі слів виражала книжна лексема *пища* – адаптована шляхом *шт* > *шч* давньоболгарська форма (переважно виступала в текстах із помітним церковнослов'янським впливом) праслов'янської назви **pitja*. У давньоукраїнський період номен *пища* функціонував із семантикою «те, що

призначено для харчування людини», «корм». В аналізованих текстах лексема *пища* часто зафіксована з назвами-гіперноменами на позначення інших предметів: *пища и ѭдєжда (1509-1633)*; *пищи и сласти (1615-1616)*. Але в словосполуках із відповідними прикметниками вона виражала й конкретніше значення: *пища маком҃довая (1642)*; *пища бобовая (1642)*; *росолъ, пища солона (1642)*. Назву *пища* вживають із первинною семантикою – «те, що їдять» – тільки в російській мові, а в українській вона функціонує як застарілий елемент в окремих закарпатських говірках. У пам'ятках XV-XVII ст., у мові яких наявний церковнослов'янський елемент, трапляється гіперномен *брашно* із псл. **borʟьno* < **borxьno.* Оскільки це слово для широкого кола читачів старої України було незрозумілим, П. Беринда увів його до реєстру свого «Лексикона славеноросского» – *брашно: потрава, покарм, hдло, кормлꙋ* (1627). У добу Київської Русі номен *брашьно* функціонував із семантикою «страви, яства». Фонетично закономірний континуант псл. **borʟьno* – українське слово *борошно*, яке має конкретне значення (див. нижче). За даними пам'яток, із XV ст. аналізована лексема розширює семантику – з'явилося нове значення «харчові продукти, їжа, страви».

Окрему групу спільнокореневих слів, які позначали в староукраїнській мові загальні назви продуктів харчування і страв, формують найменування *-ства*, *-д-нє*, *-дло* (*идло*). Номени *-д-ньє*, *-ства* є безсумнівними континуантами праслов'янських утворень із коренем *ěd – "дь: -ства*, *страва*, *-д-ньє (1627).* Дериват *-дло* запозичений із західнослов'янських мов (мабуть, через відсутність спрощення *дл* у *л*).

Лексема *печенина* (дериват від *печеный*) – гіперномен на позначення спеченої їжі: *пєчєнина з напитком (бл. 1619)*. Номінація такої їжі представлена і субстантивованим прикметником (дієприкметником) у формі середнього роду: *принєси пєчоноє и налий вина (XVI ст.)*. Обидві назви пов'язані з дієсловом *печи* (*пекти*) < псл. **pekti*. В окремих говірках цю лексему вживають із первинним значенням «печена, спечена страва». В аналогічній граматичній формі з семантикою «смажена їжа» функціонував номен *смажоноє* – субстантивований прикметник (дієприкметник): *Byiy tam y waronoie Та byiy y smaïonoi (1619).* Назва пов'язана з дієсловом *смажити* < псл. **smaћiti* «смажити».

Гіперномен *легумина* потрапив до української мови в староукраїнську добу. Перша його фіксація в досліджуваних пам'ятках припадає на 1591 рік: *Повинъи будут давати нам певную личбу лекгумин на. каждый рокъ, то ест: жита мац двадцат, пшеници мац десет, ечменю мац десет.* Слово запозичене через польську мову з латинської (*legumen* «стручковий плід, переважно горох, боби»). Номен *легуміна* функціонує в народнорозмовній українській мові з семантикою «ласощі, десерт», у гуцульських говірках має фонетичну форму *люгуміна*.

У молдавських грамотах із загальним значенням «їжа» засвідчено молдованізм *храна* (молд. *хранэ* – з південнослов'янських мов: *храна* < псл.

**xorna* «їжа, харчування, корм»). У досліджуваних джерелах пізнішого періоду староукраїнської мови та пам'ятках з інших територій назву не виявлено. Вона – романський елемент у мові грамот, які вийшли з молдавських канцелярій.

На позначення десертної їжі використовували гіперномени *веты* та *конфекты.* Назву *веты* запозичено з польської мови (пол. *wety* «винагорода судді після суду; десерт»): *ȷ(д)мєни тал–ры принєси вєты посполΥ вєспо(л) зає(д)но з сыром (к. XVI ст.).*

Очевидно, у староукраїнській мові *конфєкты* – гіперномен на позначення всіх солодощів: П. Беринда подав його як відповідник до церковнослов'янізму *сладкости*: *кȷнфекты, кор–ныи дорогии речи (1627).* Дослідники мови пов'язують номен з італійською назвою *confetto* «цукерка» < з лат. *confectus* «вироблений, виготовлений» (форма з *-кт-* (*-kt-*) запозичена через німецьке посередництво). Слово *конфета* «цукерка» в сучасній українській мові кваліфікують як розмовне.

Виявлені в досліджуваних пам'ятках лексеми аналізованої лексико-семантичної групи, які об'єднані в другий підрозділ «*Назви зернових злаків, гречки та виробів із них*», виконують дві паралельні функції: безпосередньо позначають продукти харчування та називають зерна злакових рослин, які також виступають броматономенами.

У староукраїнській мові *жито* (< **ћito* від **ћiti* «жити») – найуживаніша назва злакових рослин, яка одночасно була й продуктом харчування. У давньоукраїнську добу *жито* – «те, що родить земля», «хлібні зернові культури». У досліджуваних пам'ятках XIV-XVII ст. аналізована назва зафіксована зі значенням «рослина Secale», «збіжжя», «жито». Лексема *жито* семантично спеціалізувалася як найменування одного з видів хлібних зернових культур у зв'язку з тим, що в цей час така культура була основною хлібною рослиною. В українській мові – це загальновживана й науково-термінологічна назва рослини. Давній корінь старовинної лексеми *жито* збережено в словах *суржик* «суміш жита з пшеницею» (к. XVII ст.), *житниця* «приміщення, у якому зберігають збіжжя або зерно» (1556).

Давньоукраїнська назва жита *ръжь* < псл. **rъћь* у досліджуваних текстах трапляється вкрай рідко і в XVII ст. була вже, напевне, архаїзмом: *родъ жита, рожа (1642).* У пам'ятках із середини XVII ст. з'являється номен *оркишъ*, що позначав полбу: *ȥea, ȷркишъ (1642).* Є. Славинецький трактував *оркиш* як різновид жита. Назва запозичена з татарської або турецької мови (*urkuљ* «просо, ячмінь»), збережена в українських говорах.

Імовірно, що слово *рыжъ* (*рижъ*) «рис» потрапило до української мови саме в староукраїнську добу (засвідчене в 1561 р.): *камень рыжу.* Воно вжито тільки з єдиним значенням – «зерно, призначене для приготування страв», адже рис в Україні не вирощували. Це підтверджує також виявлена словосполука *каша рыжовая*: *каша рыжовая зъ шафраном (1572).* Здебільшого назву відзначено у фонетичній формі *рыжъ (1642).* Слово через польське

посередництво запозичено із середньоверхньонімецької мови. У сучасній українській літературній мові функціонує у формі *рис*, яке є новим запозиченням через російську з тієї ж середньоверхньонімецької мови. У говірках південно-західного наріччя назву вживають у старій формі *риж*.

Номен *гречка* етимологи пов'язують із коренем *грек*-, бо рослина потрапила до східних слов'ян через греків. У пам'ятках староукраїнської мови перша фіксація назви припадає на початок XVI ст. Очевидно, саме з того часу вона й відома в українській мові. У зазначений період спорадично відзначена фонетична форма *грика (1571)*, запозичена з польської мови (*gryka* «гречка»).

Харчовий продукт, який був результатом перетирання, подрібнення зерна внаслідок помелу, позначали лексеми *мука* < псл. **mlka* і *борошно* < псл. **borlьno*. Ці назви мали абсолютно однакову семантику. Слово *борошьно* в давньоукраїнській мові функціонувало зі значенням «їжа, пожива». З кінця XVI і протягом XVII ст. аналізована назва все частіше трапляється поряд із лексемою *мука* з однаковою семантикою. А вже в 30-40-х роках XVIII ст. номен *борошно* вільно використовують на певних територіях поряд із давнім *мука* як рівнозначний термін. На сучасному етапі слово *мука* як літературне функціонує тільки в російській мові, а в українській його трактують як розмовне. Матеріали «Атласу української мови» свідчать, що брематономен *борошно* поширений у середньонаддніпрянських і степових говірках, у більшості південно-західних і північних говорів ця лексема відсутня, а назва *мука* функціонує досі на всій території України.

Як назва продукту, що був безпосередньою основою для випікання хліба, у пам'ятках староукраїнської мови засвідчено номен *т−сто* – континуант псл. **tmsto*. На диференціацію видів тіста вказують прикметники-конкретизатори *прhсноє* та *квасноє*. У сучасній українській літературній мові лексема *тісто* зберігає своє початкове значення – «в'язка маса різної густоти з борошна, замішаного на воді, молоці і т. ін., часто з додаванням дріжджів».

Найдавнішою назвою продукту харчування із зерна була *крупа* < псл. **krupa* «подрібнені зерна як продукт харчування». У пам'ятках давніх східних слов'ян брематономен *крупа* зафіксований також із семантикою «каша». У староукраїнській мові лексема *крупи* функціонувала тільки з одним значенням – «продукт із зерен різних злаків», на що вказують сполуки з прикметниками-конкретизаторами: *крупъ гричаны(х) ме(р)ка (1571)*; *пшеничные и иржаные крупы (1597).* Очевидно, інколи номен зберігав давню семантику «каша». Є. Славинецький латинську вокабулу *myttos* перекладає відповідниками *каша*, *крупи селя(н)скиє (1642).* У сучасній українській літературній мові аналізована назва позначає очищені й подрібнені зерна злакових рослин, які використовують як продукт харчування.

Реалія, позначувана словом *пшоно* < псл.**рьљепо: взято … мацу пшона, крупъ, мацу маку… (1571)*, відрізнялася від крупів способом приготування: для отримання крупи зерно подрібнювали, для пшона – товкли. Назва зумовлена тим, що для пшона потрібно обтовкти саме зерна проса. Слово споріднене з д.-

інд. *pistam* «борошно», *pistah* «товчений». У сучасній українській літературній мові лексема *пшоно* виступає з єдиним значенням – «крупи, приготовлені з проса».

На позначення зернобобових культур (*третій підрозділ*) у пам'ятках досліджуваного періоду зафіксовано назви *бобъ* < псл. **bobъ*, *горохъ* < псл. **gorxъ* ≺ **gorsъ*, *сочиво* ≺ псл. **souivo*, *сочевиця* ≺ псл. **souevica* та ін. Від XV ст. часто вживаною є лексема *бобъ*: *зерна бобу соухаго (1489)*. У староукраїнській мові назву *бобъ* використовували, можливо, і на позначення квасолі. Пор.: у «Лексиконі латинському» Є. Славинецького *phaseol(us)*, *бобъ (1642)*. У гуцульських говірках похідним від *біб* є утворення *бобані* – «грубозерниста квасоля». Лексемою *біб* називають квасолю в західнополіському, волинському, гуцульському та інших діалектах. У сучасній літературній номенклатурі *біб* позначає однорічну городню рослину, що має в стручках поживні плоди, та, відповідно, плоди цієї рослини.

П. Беринда переклав назву *сочиво* відповідником *сочевиця (1627)*. Ці номени паралельно вживали ще в давньоукраїнську добу. Лексема ж *сочевица* (*съчевица*) у досліджуваний період зафіксована зі значенням «плід однієї з рослин бобових»: *из виномъ оувари съли немного и съчевиц зътри (XVI ст.)*. Обидві праслов'янські назви **souevica*, **souivo* – похідні від іменника **sokъ*. Очевидно, лексему **souivo* утворено на позначення рідини, яку містили зерна рослин. У сучасній літературній мові *сочиво* – «сік із конопляних, макових та інших зерен, уживаних замість олії, та страва з таким соком», *сочевиця* – «однорічна трав'яниста рослина бобових та зерна цієї рослини, які використовують для харчування». У списку кінця XIV ст. Житія Андрія Юродивого як глоса до *сочиво* подано найменування *фасули*: *нача варити самъ соб− сочиво. нар−чаємо фасули*. Завезена в Європу з Америки квасоля поширена в Україні з XVII-XVIII ст. В інших досліджуваних текстах такого номена не виявлено.

На позначення городньої та садової продукції (*четвертий підрозділ*) зафіксовано лексему *овочъ*, яка переважно представлена в церковнослов'янській формі *овощь(-ъ)*: *увъ огородахъ капусты, морквы, цебули, петрушки, пастернаковъ, огорковъ, маки – то все поламали, порвали, покопали, на остаток свиней и съ семь напустили и в нивечъ овощи зъ огородовъ обернули* (*1597*). Лінгвісти пов'язують назву з псл. **ovokt*ь. З кінця XVI та впродовж XVII ст. в опрацьованих пам'ятках трапляється також полонізм *овоцъ* (пол. *owoc*) з єдиним значенням «фрукти».

Багато назв городньої та садової продукції збігаються з ботанічними найменуваннями рослин. У досліджуваний період видові назви городніх рослин та їхніх плодів представлено такими лексеми: *капуста* ≺ псл. **kapusta*, *лукъ* ≺ псл. **lukъ*, *морква* ≺ псл. **mъrky*, *дыня* ≺ псл. **dyn'a*, *редька* ≺ псл. **rьdьky*, *чоснокъ* ≺ псл. **uesnъkъ*, *огорокъ* (гр. *Ьгпхспт*), *цибуля (цебуля)* ≺ пол. *cybyla* ≺ лат. *cspulla*, *гарбузъ* (з тюркських мов полов. *гарбуз, карбуз*), *маліонъ* (запозичення через ст.-пол. *malon*, *melon*). У досліджуваних пам'ятках середини

XVII ст. лексема *маліонъ* функціонувала поряд із назвою *дыня* (*диня)* з аналогічним значенням. Слово *мал'она* збережене в буковинських говірках.

На позначення фруктів у досліджуваних пам'ятках виявлено такі назви: *яблуко* ≺ псл. **ablъko*, *груша* ≺ псл. **gruľa*, *слива* ≺ псл. **sliva*, *вишнU* ≺ псл. **viľьn'a*, *черешньU* ≺ псл. **ierľьn'a*, *ор–хъ* ≺ псл. **orмхъ*, *шипокъ* ≺ псл. **ьіръkъ*, *смоква* ≺ псл. **smoky*, *мигдаль* < ст. пол. *mygdai*, *бросквина* < ст. пол. *brzoskinia*, *пигва* (пол. *pigwa*, ст. чес. *pihva* ≺ д.в.н. *figa*), *гранатъ* < нім. *Granat* (*-apfel*) із лат. *рфтип grвпвtum*, *финикъ* < гр. *цпЯнйо* «пальма, переважно фінікова», *дактиль* < гр. *дЬкфхлпт* «фінік» (пор. пол. *daktyl*), *маслина* < ст. сл. *ìàñëèíà*, *олива* (*оливка*) ≺ ст. пол. *oliwa.*

Із кінця XV ст. як назва плоду дерева amygdalus communis стало відомим слово *микдалъ (1498).* Із такою семантикою в зазначеній фонетичній формі воно функціонувало впродовж усього староукраїнського періоду. Номен потрапилв через ст. пол. *mygdai* < лат. *amygdalus* < гр. *amygdalos*.

У староукраїнській мові зафіксовано лексеми *бросква* та *бросквина*, зокрема *бросква* тільки з семантикою «фруктове дерево»: *persica древо (1642)*, а *бросквина*, окрім указаного значення, ще й «плід цього дерева»: *Овощы их быти мают, мед в пасеци, окром вина и <u>бросквин бросква</u>, которые для себе зоставуємо (1591).*

Виявлена словосполука *лимонїU овощь* (1650) відповідає сучасній назві *лимон* зі значенням «плід цитрусового дерева овальної форми, з товстою жовтою шкіркою, кислий на смак». Лексема *лимонія* потрапила через польське посередництво (ст. пол. *Lemonja*). Імовірно, у досліджуваний період відомою була назва *цитрина*, оскільки в «Лексиконі» Є. Славинецького зафіксована словосполука *ци(т)риново дрТво* (1642). Слово потрапило через ст. пол. *cytryna* із лат. *citrus*.

На позначення ягід у досліджуваних текстах виявлено номени: *ягода* < псл. **agoda*, *малина* < псл. **malina*, *ожина* < псл. **eћina*, *смородина* < псл. **smordina*, *шовковиця* (від *шовковий* – листям цього дерева годували личинок шовкопряда), *земленица* (від *земля*), *атрис* < ст. пол. *agrest* та ін. (*п'ятий підрозділ*). Назва *смородина* пов'язана зі словом *смородъ*, тобто «ягода, яка має сморід (запах)». Слово *атрис* запозичено через ст. пол. *agrest*, яке мало первинне значення «кисле вино з недозрілого винограду», а пізніше *атрус* < італ. *agresto* «недозріле гроно». У сучасній українській літературній мові лексеми *ягода*, *малина*, *ожина*, *шовковиця* та *атрус* зберігають давню семантику.

Як зазначив дослідник історії української ботанічної номенклатури І. Сабадош, у давньоукраїнських та староукраїнських пам'ятках XIV-XVI ст. майже зовсім відсутня мікологічна лексика (*шостий підрозділ*). І тільки з XVII ст. у текстах української мови задокументовані загальні назви гриба – *грибъ* ≺ псл. **grib*: *на шафран, на <u>грибы</u>, на сТлТдци (1611)* і *губа* < псл. **gIba*: *<u>губы</u> и ягоды брать (1509)*, хоч вони праслов'янського походження.

У XVI ст. уперше зафіксована лексема *рыжикъ (рыжокъ)*: *Тóбєри по*

латы(н) ... по рꙋ (с) грибы или рыжи(ки) (XVI ст.). Очевидно, вона мотивована кольором гриба. У сучасній народнорозмовній мові вживають номени *рижик*, *грижок* на позначення одного з різновидів їстівних грибів.

Окремі назви грибів досліджуваного періоду можна реконструювати лише через засвідчені в опрацьованих пам'ятках антропоніми *Сироижъка* та *Груздъ*. Назва *сирохжка* мотивована способом споживання гриба сирим. Лексема *груздъ* переконливої етимології не має. Слово вважають суфіксальним дериватом від *груда*.

На початку XVII ст. засвідчена назва гриба *опеньокъ (1604)*. Припускають її зв'язок із псл. **ob-рьпька* (корінь **рьпь* «пеньок»).

У староукраїнській мові порівняно з давньоукраїнською значно збільшується кількість лексем на позначення приправ та спецій (*сьомий підрозділ*): *от каменя имберу грошей пятнадцат*; *от каменя перцу грошей двадцать; от фунта шафрану грошей чотыри*; *от каменя кмину грошей чотыри.* Загальною назвою, яка об'єднує більшість слів аналізованої лексико-семантичної групи, виступає іменник зі збірним значенням *зТлїє* < псл. **zelьje*. Серед найуживаніших – лексеми *горчица* < псл. **gorьčica*, *хр–нъ* < псл. **xrmtъ*, *перецъ* < псл. **рьрьгъ*, *кубꙋба* (араб. *kubbba*), *имберъ* (ст. пол. *inbir*), *шафранъ* ≺ с.в.н. *safferan*, *кминъ* < д.в.н. *kumon* ≺ лат. *cumonum*, *мушкатъ* < ст. пол. *muszkat* < с.-в.-н. *muskat*, нім. *Muskat* < лат. *muscatum*, *пꙋтрушка* < с.в.н. *petersi(lje* ≺ лат. *petroselinum* ≺ гр. *πετρσελι-νον* «гірська (скельна) селера», утвореного з основ слів πετρα «скеля» і δελινον «селера», *кропъ* < псл. **koprъ* (у д. укр. слові – метатеза), *корица* < псл. **korica*, *цинамонъ* < ст. пол. *cynamon*, *дафина* < гр. *дбцнз*, *лявръ* < лат. *laurus*, *бобки* < ст. пол. *bobek*, *каппара* < ст. пол. *kappary*, *макъ* < псл. **makъ*, *гвоздика* < ст. пол. *gozdzik(i)*, *коріандръ* < ст. пол. *koriander* та ін. На початку XVI ст. засвідчена назва *цитваръ (1510)* – «корінь тропічної культури куркуми цитварної (Curcuma zedoria)», який довозили як пряноші та ліки. Слово запозичене через ст. пол. *cytwar.*

У досліджуваних джерелах на позначення жирів рослинного походження (*восьмий підрозділ*) зафіксовано номени *масло* < псл. **mazslo*, *олива* < псл. **oliva*, *ол–й (ол–єкъ)* < псл. **olmjь.* Семантичний компонент лексеми *масло* «рослинний жир» у староукраїнській мові почав утрачатися у зв'яку з появою слів *ол–й, олива* з таким же значенням: *и вина и јлєю и муки чистоє…(XVI ст.)*.

У підрозділі *«Назви страв, основними компонентами яких є продукти харчування рослинного походження»* проаналізовано лексеми, які переважно номінували страви, що за вмістом інãредієнтів були комбінованими, оскільки кількість номенів, які позначали страви тільки з продуктів рослинного походження, є обмеженою: *кисіль* < псл. **kyselь*, *ботвина* < псл. **bъtъva*, *повидла* < пол. *powidia*, *салата* < ст. пол. *saiata* ≺ лат. *insalatum* ≺ італ. *insalato*, *кутя* < гр. *кпккпт* «зерно», *коливо* < с. гр. *кьллхвб* (обрядові страви).

Найдавнішою зафіксованою назвою рослинної їжі виступає лексема *каша* ≺ псл. **kaља*. У староукраїнській мові, на відміну від попереднього

мовного періоду, слово переважає з семантикою «страва, зварена з крупів»: *proco(n)non, ячмѢ(н)ная каша (1642)*; *athara, каша жи(т)ная* (1642). Окрім крупів, кашу готували ще й із борошна. Різновиди такої страви в досліджуваний період представлено лексемами *кваша* < псл. **kvaľa*, *соломаха* < гр. *ублгбмбфпн*, *лемішка* < псл. **letelъ* «вістря».

На позначення рідких страв виявлено лексеми *борщъ* < псл. **bъrľьiь* < **bъrstjь* «борщівник» (ботанічна назва), *поливка* (від *поливати*), *юха (юшка)* < псл. **juha, ščerba* (з тюрк. мов – пор. крим.-тат. *cŏrba*). Тільки *юха* засвідчена в попередній мовний період, решту брематономенів виявлено в староукраїнських пам'ятках XIV-XVII ст. Назва відомої української національної страви борщу в досліджуваних текстах уперше зафіксована в 1598 році як демінутив *борщикъ (боръсчикъ): з одное мисочки поливку албо борщик хлепчут (1598)*. Слово згодом розширило свою семантику і стало позначати ще й страву са́ме тому, що в борщівника гостре на смак листя. Розвиток семантичної структури лексеми відбувався так: «борщівник» > «юшка з борщівника» > «юшка, суп із буряка і капусти» (укр.). Пізніше слово поширилося в інших мовах: рос. *борщ*, слц. *borľьi*, болг. *борш* і т.д.

Як відомо, їжу з тіста для споживання готують трьома способами – печінням, смаженням, варінням. Саме за таким принципом лексеми розподілено на підгрупи в підрозділі *«Назви виробів із тіста».* Зокрема, у параграфі «Найменування печених виробів» проаналізовано назви *хл−бъ* < псл. **xlmbъ*, *булка* < псл. **bul-a*, *пирогъ* < псл. **pirogъ* < **pirъ*, *колачъ* < псл. **kolaiь (від *kolo)*, *коровай* < псл. **korvajь*, *паляница* (від *палити*), *коржъ* (сх. слов. утворення від **kъrg-* неясного походження), *передпнчка* (в основі назви – дієслово *пекти*), *боханъ* < с.в.н. *vochenze*, *пасха* < гр. *рЬучб* < ст. євр. *pesach*, *артосъ*< гр. *бсфот* «хліб», *марципанъ* < нім. *marzipan* та ін. Найменуваннями страв зі смаженого та вареного тіста виступають лексеми *млинъ* < псл. **mlinъ, смаженики* (від *смажити*), *вергунъ* (від *вергти* «плести»), *вареникъ, варениця* (від *варити* < псл. **variti), галушка* < с.в.н. *galle* < лат. *galla* «наріст», *оладки* < гр. *елЬдйпн*.

Припускаємо, що в досліджуваний період відомою була борошняна страва, яка мала назву *вареникъ*, хоча слово засвідчено тільки як пропріальний іменник – *Иван Вареник* (1649). Брематономен *галушка* вперше виявлено в кінці XVI ст. також як власну назву. Лексему вважають запозиченням із германських мов, але допускають можливість і власне праслов'янського походження у зв'язку зі словом *голий* (пор. рос. *голыш* «круглий камінець») і з *гал* «галявинка», *галька* «круглі камінці». Назва функціонує в сучасній українській мові з семантикою «різаний або рваний шматочок прісного тіста, зварений на воді або молоці». На позначення відомої борошняної страви в досліджуваних пам'ятках виявлено лексему *млинъ* «коржик із борошна». Слово є континуантом псл. **mlinъ*, пов'язане з чергуванням голосних з **melti* «молоти». Як різновид млинця зафіксовано лексему *îладки*: *artoganus, ĵла(д)ки смаженики* (1642). Лексема *подполоменикъ* (дериват від *поломя*

«полум'я») у досліджуваний період номінує один із різновидів хлібних виробів: *Й попєкли т-сто и мѵкѵ, которѵю были з єгиптѵ вынєсли й начинили подполомєниковъ пр-сныхъ, бо нє могли быть оуквашоны (с. XVII ст.).* У сучасній літературній мові назву не збережено, однак із деякими фонетичними видозмінами вона функціонує в західній частині Прип'ятського Полісся: *передпаломнік*, *падпалонік* < *падпаломнік*, *паплонік* < *папломнік* «різновид плоского млинця, посипаний сіллю та цибулею, виготовлений із хлібного тіста і спечений на вугіллі». З XVI ст. у відапелятивному антропонімі *Вергунъ* засвідчено назву відповідної страви. Припускають, що *вергунъ* – похідне утворення від **вергти*, незасвідченого варіанта дієслова *верзти* «плести». Нині *вергун* (мн. *вергуни*) – «смажене в смальці або олії солодке печиво, що має форму продовгуватих смужечок»

Третій розділ «**Назви продуктів харчування тваринного походження та страв із них»** поділено на шість підрозділів: «*Назви м'яса та м'ясних продуктів*», «*Назви риб і страв із них*», «*Назви молочних продуктів*», «*Лексема яйце як назва продукту харчування та страви*», «*Назви жирів тваринного походження*», «*Лексема мед як назва продукту харчування*». Основу цієї лексики становлять номени праслов'янського походження, які зазнали певних лексико-семантичних або фонетичних змін уже в давньоукраїнській мові. У староукраїнську добу відбулося значне розширення словникового складу аналізованої групи слів. Лексема псл. **mkso* > *мясо* ще в праслов'янській мові мала значення «м'ясо, м'ясна їжа, страва». З такою семантикою слово успадковане з давньоукраїнської староукраїнською мовою. Проте в сполученні з прикметниками воно називало конкретний продукт: (*буженоє мясо*, *рыбьє*, *пташоє*, *быдлячоє*, *зв-рячоє*, *воловоє*, *староє*, *доброє* та ін.). Це характерно й для інших підгруп назв тваринного походження (*рыбы вялыє*, *солоныє*, *печеноє*, *св-жеє*; *лои сырый*, *св-жий*, *воловый*, *шмальцованый*; *масло св-жеє*, *староє* та ін.).

Значну групу становлять брематономени, які позначають окремі види м'яса як їжі або страви, але збігаються з назвами домашніх і диких тварин, а також птиці: *Такжє й птиц єдины на покармъ zко жѵрав, кѵрѵпатвы, паръдвы й прочая (1618 Почаїв).* Це явище спостерігаємо впродовж усього староукраїнського періоду (*голоубь* < псл. **golIbь*, *жеравъ* < псл. **ђeravjь* «співає, кличе», *лебедь* < псл. **olbIdь* / **elbкdь* / **elbedь*, *курупатва* < псл. **koruporъty* (род. в. **koruporътъve*), *тетеричъ* – збірне від *тетеря* < псл. **tetervъ*, *утичъ* – збірне від *утица* < псл. **Itь, Itica*, *кролик* < пол. *krolik* та ін. Така омонімія виникла, очевидно, тому, що вбиту птицю та окремих тварин готували цілими і страва зовнішньою формою зберігала схожість із ними. Поширеними в староукраїнську епоху, як і давньоукраїнську, були суфіксальні деривати від назв тварин. Найпродуктивнішим виступав суфікс -ин(а): *конина*, *волина*, *веприна*, *кабанина*, *заячина*, *лосина*, *зубрина* та ін. Давньоукраїнські назви страв у досліджуваний період поповнили слова *пєченя*, *паштетъ*, *б-госъ*. Лексему *бhгосъ* виявлено в

першій половині XVII ст. зі значенням «їжа, приготовлена з дрібно посіченого м'яса»: *insicia, брашно сче(н)ного мяса, бнгосъ(1642)*. Вона запозичена через посередництво польської мови з німецької (пол. *bigos* «м'ясна солянка»). В українській літературній мові та діалектах *бігос* – «тушкована капуста з шматочками ковбаси чи м'яса».

Якщо в давньоукраїнській мові назви рибних продуктів та страв були виражені переважно родовою назвою *рыба* (*риба*) ≺ псл. **ryba* та зрідка видовими, то в досліджуваний період кількість конкретних найменувань риб, які співвідносилися з назвами продуктів харчування та страв із них, значно збільшилася: *щука* < псл. **ľuika*, *карасий* < псл. **karasь*, *линъ* < псл. **linъ*, *лещъ* < псл. **leľiь*, *окунь* < псл. **okiпь*, *плотица* < псл. **plot(v)ica*, *коропъ* < псл. **korpъ* та ін.: *щукъ, карасий, линовъ, лещов, окуней и плотиц было приготовлено за пятдесят золотых польских (1622)*.

На позначення різновидів молочних продуктів та виробів із них виявлено лексеми *молоко* ≺ псл. **melko*, *сметана* < псл. **sъmetana* або *smкtana*, *сыръ (сиръ)* < псл. **syrъ*, *сироватка* (від *сыровъ* "сирий"), *кислякъ* (від *кислий*), *мандрикъ* < пол. *maldrzyk*, *брындза* (етимологію не з'ясовано). Лексему *брындза* вживали для найменування овечого сиру. Українські етимологи стверджують, що вона відома з XVIII ст. Однак в одній із житомирських актових книг ця назва зафіксована ще в першій половині XVII ст.: *масла кгорнец*, *сыра*, *брынъдзы*.

У досліджуваних пам'ятках назвами страви з яйця є *яєчница* і *яєчня*. Етимологи реконструюють такі праслов'янські слова, як **ajьиьna*, **ajьиьniса* – суфіксальні деривати від прикметника **ajьиьпъ*. Лексема *яице* виявлена також у словосполуці *яице вымачко(м)* (від діал. *мачати* «вмокати»). Броматономен *яєчня* відзначено в пам'ятці початку XVIII ст.

На позначення жирів тваринного походження в староукраїнській мові використовували лексеми *масло* < псл. **maslo* ≺ **mazslo*, *лои* < псл. **lojь*, *тукъ* ≺ псл. **tukъ*, *полть* < псл. **poltь*, *сало* < псл. **sadlo*, *смалецъ*. Усі вони, крім *смалець* (пол. *smalec*), успадковані староукраїнською мовою з давньоукраїнської.

Як продукт харчування назва *медъ* (псл. **medъ*) у досліджуваних пам'ятках зафіксована в таких словосполуках: *медъ пр-сный*, *медъ недымный*, *медъ сыченый*, *медъ готовый*, *медъ росходный.* Поряд із *медъ пр-сный* (псл. **prмsknъ*) часто вживаним є іменник *липецъ* зі значенням «липовий мед» (від *липа*).

Четвертий розділ «**Назви напоїв**» поділено на три підрозділи: «*Гіперномени – назви напоїв*», «*Назви хмільних напоїв*» та «*Назви нехмільних напоїв*». У давньоукраїнській мові найпоширенішими помономенами із загальним значенням виступали деривати дієслова *пити питьi* < псл. **pitьje* та *пиво* < псл. **pivo*. У староукраїнську добу низку таких назв розширено: *напитокъ*, *напой*, *питїє* (від *пити*), *хм-ль* < псл. **хътмlь*, *трунокъ*. Лексему

трунокъ вважають запозиченням із польської мови: пол. *trunek* «напій», ст. пол. *trunk, trank* «алкогольний напій». Виявлені помономени – назви конкретних напоїв *пиво* < псл. **pivo*, *квасъ* < псл. **kvasъ*, *медъ* < псл. **medъ*, *вино* < псл. **vino* – успадковані з давньоукраїнської мови. Лексему *пиво* на позначення хмільного напою східнослов'янські джерела засвідчують із XIII ст. В українських пам'ятках XIV-XV і наступних століть цю назву зафіксовано з такою ж семантикою: *питъ могоричъ... пива за гривну (1366)*; *Просилъ мя в домъ свой на пиво (1565).*

У ранню добу староукраїнського періоду зі значенням «хмільний напій» виявлено назву *корчма* < псл. **kъrьma.* Помономен *гор–лка* (дериват від *гор–ти*) уперше датовано 1545 роком у житомирських актових записах: *А мыто и гор–льку... Мошко у кн~зя закупує(т) нє завъжды ровно.* Синонімічним до *гор–лка* було слово *водка*, яке на позначення міцного хмільного напою конкретизували прикметники *паленая* та *крhпкая*. У першій половині XVII ст. у староукраїнській мові стала відомою лексема *оковита*, яка називала не будь-яку, а тільки міцну горілку високого ´атунку. Слово запозичене з середньолатинської мови, можливо, через посередництво польської (лат. *aqua vitae* «вода життя, жива вода»). Значно менше в пам'ятках староукраїнської мови виявлено слів на позначення нехмільних напоїв, зокрема *вода* < псл. **voda*, *сокъ* < псл. **sokъ*, *квасъ* < псл. **kvasъ*, *взваръ* (від *възварити).*

У **висновках** зазначено, що словниковий склад досліджуваної тематичної групи лексики в українській мові XIV-XVII ст. порівняно з попереднім мовним періодом значно збагатився: якщо лінгвістами в пам'ятках давньоукраїнської мови виявлено 169 назв, то в текстах староукраїнської засвідчено 537 найменувань продуктів харчування, страв, напоїв та їхніх різновидів. Збагачення аналізованої лексики відбулося внаслідок словотворення, переосмислення слів і запозичення назв з інших мов.

У староукраїнській мові порівняно з попереднім мовним періодом значно розширився синонімічний ряд гіперноменів – назв продуктів харчування, страв і напоїв, відбувся і перерозподіл семантичних функцій висхідних компонентів: у попередню мовну добу слова, які входили до цієї лексико-семантичної групи, виступали із загальним значенням здебільшого до будь-якої їжі, а в досліджуваний період з'явилася низка лексем, які, виступаючи з цією ж семантикою, об'єднували слова за мікротематичним принципом, тобто залежно від тематичної близькості назв. Наприклад, іменник *печенина* стосувався тільки печеної страви, *веты* – десертної їжі, *росолъ* – солоної і т. д. Поодинокі назви синонімічного ряду слів упродовж досліджуваного періоду зазнали суттєвих змін: одні з них активно розширили свою семантику, інші, навпаки, звузили; окремі, здебільшого виступаючи із загальним значенням, паралельно почали називати конкретну страву; частина номенів відійшла на периферію мовної системи й нині функціонує лише в говірках. Деякі назви аналізованої лексико-

семантичної групи вже в ранню староукраїнську добу зазнали архаїзації та вийшли з ужитку. Водночас у пам'ятках засвідчено низку нових слів, успадкованих як із праслов'янської мови (*печенина*, *готовизна*, *вариво*, *росолъ* та ін.), так і запозичених (*леґуміна*, *веты*, *конфекты* та ін.)

Номінації продуктів харчування, страв та напоїв у староукраїнській мові здебільшого мотивовані словами, що вказували на спосіб приготування страви, її якість, форму чи зовнішній вигляд виробу, на призначення продукту харчування чи страви. Частина помононменів, які вказують на ´атунок напою і виступають як прикладка до означуваного слова, співвідносні з назвою міста або країни-виробника.

У процесі історичного розвитку аналізованої тематичної групи сформовані основні способи номінації досліджуваних назв. Переважну частину бромононменів утворено від іменних (переважно іменникових) основ за допомогою суфіксів *-ник, -ик, -к(а), -ин(а), -як, -в(о)* та ін. Поширеними в староукраїнську епоху були успадковані з давньоукраїнської мови суфіксальні деривати від назв тварин. Найпродуктивнішим виявився суфікс *-ин(а).* Частина з таких назв функціонувала вже в давньоукраїнській мові. Низку лексем утворено лексико-семантичним способом, зокрема назви продуктів харчування та страв тваринного походження, які співвідносилися з найменуваннями домашніх і диких тварин та птиці, і назви городньої та садової продукції, які збігалися з ботанічними найменуваннями самих рослин. Частина назв є віддієслівними суфіксальними дериватами. Спорадично зафіксовані інші структури.

Аналізовані номени в староукраїнську добу стали активною твірною базою для низки похідних слів для найменування реалій, пов'язаних із виробництвом позначуваного продукту. Зазвичай їх активно використовували в складі композитів, що належали до інших тематичних груп чи об'єднань (*виночьрпьць*, *винобойный*, *медосытца* та ін.).

Одним із джерел вивчення словникового складу тематичної групи слів на позначення продуктів харчування, страв та напоїв є антропоніми. Саме так удалося виявити наявність у староукраїнській мові апелятивів *вергунъ*, *калита*, *лемішка*, *варенікъ*, *вареница*, *кислякъ*, *сыроватка*, *сироїжка*, *груздь* та ін.

Основний фонд аналізованої лексики належить до найдавніших шарів української мови і є праслов'янською спадщиною. Одним із важливих засобів збагачення досліджуваних назв є запозичення. У староукраїнській мові порівняно з давньоукраїнською спостерігаємо зміну їхніх джерел: якщо в давньоукраїнський період переважали запозичення з грецької та церковнослов'янської мов, то в староукраїнській помітний вплив польської (*леґумина*, *трунокъ*, *мандрикъ* та ін.). Частина назв потрапила до української мови через посередництво польської (*салата*, *цибуля (цебуля)*, *бросквина*, *родзинки* та ін.) чи німецької (*ґранатъ*, *фиґа*, *паштетъ* та ін.). Деякі лексеми запозичено через інші мови з італійської (*конфекты*, *марципанъ*), поодинокі – з угорської (*куліш*). З'явилися нові тюркізми (*брага*). Найбільше чужомовних елементів виявлено в мікрогрупі слів на позначення приправ та спецій, оскільки позначувані реалії в Україні не виробляли.

Значення аналізованих номенів з'ясовано на основі їхнього детального вивчення в контексті досліджуваних пам'яток, а також тлумачень у староукраїнських і сучасних лексикографічних виданнях. Це дало змогу уточнити семантку окремих назв. Наприклад, лексема *наливка* в усіх досліджуваних джерелах виступає на позначення посудини, з якої щось наливають. Таке значення слова тлумачать староукраїнські лексикографи та сучасні мовознавці, зазначаючи, що із семантикою «хмільний напій» назва відома тільки з XVIII ст. Однак в одній із досліджуваних пам'яток зі значенням «хмільний напій» її виявилено ще в 1591 році.

Протягом тривалого мовного розвитку відбувся перерозподіл значень в окремих лексико-семантичних групах унаслідок появи нових, здебільшого запозичених назв, а також архаїзації або зникнення старих. Зміна семантики низки слів, окрім мовних, залежала й від позамовних факторів. Основний із них – утрата або поява конкретних реалій. Саме цей фактор вплинув і на процес певних семантичних розгалужень у межах однієї лексеми. Так, хмільний напій *вино* в староукраїнський період перебував у складі вісімнадцяти словосполук, які вказували на смакові якості продукту (*вино кислоє*, *вино сладкоє*), спосіб та місце виробництва (*вино варѣноє*; *малмазия*, *алякант* та ін.), продукт приготування (*вино шипковоѣ*, *пѣлыноѣ вино*) та ін. Це відзначено і в інших лексико-семантичних групах.

У староукраїнській мові, особливо в XVI-XVII ст., багато назв набуло переносного та узагальнено-образного значення, активно функціонуючи в ролі літературно-художніх засобів: порівнянь, метафор, фразеологізмів.

Отже, низка аналізованих назв протягом досліджуваного періоду зазнала помітних лексико-семантичних змін. Зокрема, деякі слова, виступаючи із загальним значенням продуктів харчування, страв та напоїв у ранню добу староукраїнської мови, поступово стали номінаціями конкретних страв і напоїв, зберігаючи в окремих сучасних говірках початкову семантику. Частина номенів архаїзувалася вже в староукраїнський період і відійшла на периферію мовної системи, функціонуючи в сучасній мові тільки в окремих діалектах; деякі назви взагалі вийшли з ужитку.

Отже, на кінець XVII ст. номенклатура продуктів харчування, страв і напоїв української національної кухні вже була в загальних рисах сформована.

ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ ДИСЕРТАЦІЇ ВИКЛАДЕНО В ТАКИХ ПУБЛІКАЦІЯХ:

1. Яценко С.А. Традиційна народна їжа як предмет етнографічного дослідження / С.А. Яценко // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. – Житомир, 2006. – Вип. 28. – С. 233-236.

2. Яценко С.А. Що їли і пили поліщуки в XVI-XVII століттях? / С.А. Яценко // Волинь-Житомирщина: Історико-філологічний збірник з регіональних проблем. – Житомир, 2007. – Вип. 17. – С. 159-163.

3. Яценко С.А Апелятиви на позначення продуктів харчування, страв та напоїв у ролі власних імен у Козацькому Реєстрі 1642 року / С.А. Яценко // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. – Житомир, 2008. – Вип. 41. – С. 218-221.

АНОТАЦІЯ

Яценко С.А. Назви продуктів харчування страв і напоїв в українській мові XIV-XVII століть. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук зі спеціальності 10.02.01 – українська мова. – Інститут української мови НАН України. – Київ, 2009.

У дисертації на основі широкого фактичного матеріалу досліджено тематичну групу лексики на позначення продуктів харчування, страв і напоїв у староукраїнській мові. Здійснено лексико-етимологічний аналіз виявлених номенів, визначено основні способи й засоби їх номінації та розкрито структурно-морфологічні особливості. Досліджено співвідношення власне українських і запозичених назв, простежено долю досліджуваних лексем у сучасній українській літературній мові та діалектах. Зазначено, що одним із джерел вивчення словникового складу тематичної групи слів на позначення продуктів харчування, страв та напоїв є власні назви. З'ясовано, що досліджувана тематична група лексики є багатоплановою системою, яка об'єднує лексико-семантичні групи назв продуктів харчування, страв та напоїв різних типів, узагальнююча модель яких відображає диференціацію лексики за певними ознаками. Для порівняння використано матеріали досліджень інших слов'янських мов, що дало змогу встановити взаємовпливи й одночасно яскравіше виявити особливості становлення та розвитку української лексичної системи в зазначений період. Визначено, що на кінець XVII ст. номенклатура продуктів харчування, страв і напоїв української національної кухні в загальних рисах уже була сформована.

Ключові слова: тематична група лексики, лексико-семантична група, номен, лексема, мотивація, страва, напій, продукти харчування.

АННОТАЦИЯ

Яценко С.А. Названия продуктов питания, блюд и напитков в украинском языке XIV-XVII веков. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.01 – украинский язык. – Институт украинского языка НАН Украины. – Киев, 2009.

В диссертации на основе использования широкого фактологического материала проанализирована тематическая группа лексики, обозначающая продукты питания, блюда и напитки староукраинского языка. Осуществлён лексико-этимологический анализ обнаруженных номенов, определены основные способы и средства их номинации и раскрыты структурно-морфологические особенности.

К анализу привлечены опубликованные памятники староукраинского языка, в том числе старинные лексиконы отечественных лингвистов, а также изданные в течение последних лет тексты, которые ещё не были объектами лексикографического исследования, исторические словари украинского языка, содержащие лексику XIV-XVII веков, материалы картотек «Словаря украинского языка XIV – первой половины XVII в.в.» и «Исторического словаря украинского языка» под ред. Е. Тимченко, хранящиеся в отделе украинского языка Института украиноведения имени И. Крипьякевича НАН Украины (г. Львов), украинские диалектные и нормативные словари. Для сопоставления использованы материалы исследований из других славянских языков, что позволяет установить взаимовлияние и одновременно выявить особенности становления и развития украинской лексической системы в исследуемый период.

Номинации продуктов питания, блюд и напитков в староукраинском языке в основном мотивированы словами, указывающими на способ приготовления блюда, его качество, форму или внешний вид изделия, на предназначение продукта питания или блюда. Часть помононенов, особенно тех, которые указывают на сорт напитка и являются приложением к определяемому слову, соотносятся с названием города или страны-производителя.

В процессе исторического развития анализируемой тематической группы сформировались основные способы номинации исследуемых названий. Подавляющее большинство бротономенов – производные от именных (преимущественно субстантивных) основ с помощью суффиксов *-ик, -к(а), -ин(а), -як, -в(о)* и др. К распространённым в староукраинскую эпоху следует отнести унаследованные из древнеукраинского языка суффиксальные дериваты от названий животных. Самым продуктивным является суффикс *-ин(а*). Часть таких названий существовала уже в древнеукраинском языке.

Одним из источников изучения словарного состава тематической группы слов для обозначения продуктов питания, блюд и напитков являются антропонимы. Именно таким образом удалось выявить существование в украинском языке апеллятивов *калита*, *лемішка*, *варенікъ*, *вареніця*, *кислякъ*, *сыроватка*, *сироїжка*, *груздь* и др.

Большинство анализируемых названий относится к наидревнейшим слоям украинского языка и является праславянским наследием. Одним из важных моментов изучения обозначенной тематической группы лексики является заимствование. В староукраинском языке по сравнению с древнеукраинским наблюдается замена их источников: если в древнеукраинский период преобладали заимствования из греческого и церковнославянского языков, то в староукраинском заметно влияние польского. Часть названий заимствуется украинским языком из польского или немецкого (*салата*, *цибуля (цебуля)*, *бросквина*, *ро(д)зинки* и др.). Некоторые лексемы заимствованы через другие языки из итальянского (*конфекты, марципанъ*) или через немецкий (*гранатъ*, *фиґа*, *паштетъ* и др.), единичны случаи заимствований из венгерского языка (*куліш*). Появились новые тюркизмы (*брага*). Наибольшее количество иноязычных

элементов выявлено в микрогруппе слов, обозначающих приправы и специи, поскольку обозначенные объекты не призводились в Украине, а завозились извне.

Некоторые анализируемые названия в течение указанного периода претерпели существенные лексико-семантические изменения. В частности, слова, употребленные на начальных етапах исследуемого периода в общем значении продуктов питання, блюд и напитков, постепенно приобрели названия конкретних блюд и напитков, сохранив при этом до настоящего времени в отдельных говорах изначальную семантику.

Часть номенов архаизировалась уже в староукраинский период и отошла на периферию языковой системы, функционируя в современном языке лишь в отдельных диалектах; некоторые вообще вышли из употребления. Можно утверждать, что на конец XVII века номенклатура продуктов питания, блюд и напитков украинской национальной кухни в общих чертах уже была сформирована.

Ключевые слова: тематическая группа лексики, лексико-семантитческая группа, номен, лексема, мотивация, продукты питания, блюдо, напиток.

SUMMARY

Yatsenko S.A. The names of food products, dishes and beverages in the Ukrainian language in the XIV-XVII centuries. – Manuscript.

The thesis on getting the scientific degree of a candidate of philological sciences in speciality 10.02.01 – the Ukrainian language. – Institute of Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine. – Kyiv, 2009.

In the thesis on the basis of many factual materials, the thematic group of the vocabulary marking the names of food products, dishes and beverages of the old Ukrainian language is analyzed. The lexical-etymological analysis of identified nomens is made, the main ways and means of their nomination have been defined and the structural and morphological features have been established. The ratio of Ukrainian to borrowed names is calculated, and the usage of these lexemes in modern Ukrainian literary language and dialects is examined. The following sources were analyzed: published works in Old Ukrainian, including the vocabulary of modern linguists, the texts published in recent years that hadn't previously been objects of lexicographical research, the historical dictionaries of XIV-XVII centuries, Ukrainian dictionaries of dialects and standard dictionaries, and the materials of the cart catalogue of "Dictionary of Ukrainian Language of the XVI – first half of XVII centuries" and "Historical Dictionary of Ukrainian Language" (edited by E. Tymchenko). The materials of other researches of the Slavonic languages have been used for comparison, which has given an opportunity to establish the mutual influences and to define the peculiarities of the formation and the development of Ukrainian lexical system in the investigated period. At the end of the XVII century the nomenclature of food products, dishes and beverages of Ukrainian national cuisine had already formed general features.

Key words: thematic group of vocabulary, lexico-semantic group, nomen, lexeme, motivation, dish, beverage, food products.